Ռաֆֆի

Կայծեր

2 - ԻԱ, ԻԲ

ԻԱ

ՀԱՅԿԱ ԲԵՐԴԸ

Դեռ արեգակը չէր ծագել, դեռ նոր զարթած թռչունները սկսել էին իրանց առավոտյան ճլվլոցը, երբ ես աչքերս բաց արի, տեսա՝ վրանի մուտքի առջև սպասում էին մեր թամքած ձիաները: Ալանը ինձանից վաղ էր վեր կացել, պատրաստվել էր, ինձ ևս ասաց, որ շուտով հագնվիմ: Արթինը վրանում չէր: Ջորիները վաղուց արդեն բերել էին արոտից, համետում էին, գարի էին տալիս, որ, դեռ լույսը չծագած, ճանապարհ ընկնեն:

Քարավանը այդ րոպեում ներկայացնում էր մի վանք, որ կանխում էր հանդիպել տվնջյան լուսատվին: Ամեն կողմից լսելի էին լինում աղոթքի և հոգևոր երգերի ձայն: Ես միշտ ախորժանոք էի լսում, երբ մահմեդականը Ղորանից այաթներ էր կարդում. նրա ընթերցանության մրմունջը ինձ հիշեցնում էր ջերմ, հրաբորբոք Արաբիայի անապատները և այդ անապատների կրակի միջից հայտնված կրակոտ մարգարեին: Ո՜րքան մեծ զորություն ունի գիրքը: Մի գիրք, մի լավ երգված գիրք, իր բարձր բանաստեղծությամբ, իր հրաշալի լեզվով, կարողացել էր երկրագնդի մի նշանավոր մասը կապել մի կրոնի հետ: Ես նախանձով էի նայում այդ մահմեդականների վրա: Քարավանի մեջ կային և հայեր, բայց նրանք չէին աղոթում: Հայը աղոթում է միայն այն ժամանակ, երբ տերտերը նույնպես աղոթում է: Եկեղեցու պատերից դուրս՝ նա աստծուն չէ մտաբերում:

Շտապելուց ես մոռացա մինչև անգամ կոճակներս կցել: Ասլանը խոստացել էր այն օրը ցույց տալ ինձ մեր Հայկ Նահապետի բերդը: Իմ սիրտը տրոփում էր անհամբերությունից, թե երբ պետք է տեսնեի Հայաստանի առաջին ամրոցը, որ մնացել էր այն օրից, երբ հայության սկիզբը դրվեցավ:

Երբ ձի նստեցինք, ճանապարհ ընկանք, Արթինի խոստացած երկու ձիավորները, բոլորովին զինված, մեր առջևով գնում էին, թե որպես առաջնորդ և թե որպես զինակից: Նրանք սկզբից մեզ զգուշացրին, թե վտանգավոր տեղերից պետք է անցնենք: Ես կատարյալ զինավառության մեջ էի, Ասլանը նույնպես ուներ իր հետ մի զույգ ատրճանակ: Չգիտեմ ինչո՞ւ սաստիկ փափագում էի ես, որ ավազակների հանդիպեինք: Այնքան խոսվել էր դրանց մասին, այնքան բաներ էի լսել, բայց երբեք ավազակ չէի տեսել:

Գիշերով եկած լինելով, ես դեռ բոլորովին չէի դիտել Հայոց-Ձորը: Երբ լույսը ծագեց, երբ արևի առաջին ճառագայթները սկսեցին ոսկեզօծել լեռների մառախլապատ կատարները, այդ ժամանակ միայն հանդիպեցավ իմ առջև գեղեցիկ հովիտը իր շքեղ տեսարաններով: Ես հիացած էի, և իմ հիացմունքը մեծանում էր այն չափով, որքան բնության գեղեցկությունները միախառնվում էին անցյալի, ամենահին անցյալի հիշատակների հետ: Ի՜նչեր չէր տեսել այդ հովիտը, ի՜նչ սխրագործությունների վկա չէր եղել նա: Այստեղ մեր Հայկ Նահապետը պատերազմեց Բելի բռնակալության դեմ և խորտակեց ամբարտավան հսկայի զորությունը: Այստեղ, Հազկերտի կրոնական հալածանքների ժամանակ, հայ կինը մահակը ձեռին, հայ շինականը զինված իր մանգաղով, առաջին բողոքը բարձրացրին խղճի բռնաբարության դեմ և, հարձակվելով պարսից մոգերի վրա, ջարդեցին նրանց, և կրակ տալով նոր հիմնված բոլոր ատրուշաններին և մոխիրը ածելով ծովի մեջ, մաքրեցին իրանց հայրենիքը այդ պղծությունից: Ասլանը ինձ ցույց տվեց հին Մոխրաբերդը ծովի մոտ, որ այժմ մի գյուղ էր. այստեղից ածեցին ծովի ալիքների մեջ հրդեհված ատրուշանների և որմզդական մշտավառ կրակի մոխիրը և այդ պատճառով կոչվեցավ Մոխրաբերդ:

Հայոց-Ձորում դրվեցավ քրիստոնեության սկիզբը՝ մեր Աբգար թագավորի օրով: Ասլանը այդ մասին շատ բաներ էր պատմել ինձ, ինչ որ գրված էր գրքերի մեջ:

Բայց ես սիրում էի ժողովրդի պատմածը, կենդանի ժողովրդի պատմածը, որ նա ավանդաբար լսել էր իր նախորդներից: Ես կդնեմ այստեղ այդ ավանդությունը, ավելի այն պատճառով, որ նրանով բացատրվում է Անգղ գետի անվան ծագումը: Այսպես է պատմում ժողովուրդը:

Այն խոստման համեմատ, որ փրկիչը արել էր մեր Աբգար թագավորին, նրա համբառնալուց հետո, Բարդուղիմեոս և Թադեոս առաքյալներին վիճակվեցավ գալ Հայաստանը լուսավորելու: Բարդուղիմեոս առաքյալը եկավ Աղբակա կողմերը, իսկ Թադեոս առաքյալը՝ Հայոց-Ձորը, բերելով իր հետ աստվածամուխ գեղարդը, Ս. Աստվածածնի քողը և անուշահոտ յուղի շիշը, որով փրկչի գլուխը օծեցին: Նա սկսեց քարոզել և իր բերած սրբություններով հրաշքներ գործել: Անգղ գետի ափի մոտ, ճիշտ այնտեղում, ուր այժմ Սուրբ Աստվածածնի վանքն է կանգնած, կար մի մեհյան: (Այստեղից փոքր-ինչ հեռու իջևանել էր մեր քարավանը:) Աստվածամայրը երազում երևում է փրկչի առաքյալին և ասում է, որ այդ մեհյանի տեղում իր համար մի տաճար կանգնեցնե: Առաքյալը մի հրաշքով կործանում է մեհյանն ու կուռքերը և սկսում է տաճարը կառուցանել: Այդ ժամանակ սկսվում է մի խուլ, աներևույթ կռիվ առաքյալի և կուռքերի մեջ: Ինչ որ առաքյալը ցերեկով շինել էր տալիս, դևերը գիշերով քանդում էին և քարերը ձգում էին Անգղ գետի մեջ: Այդ քարերի կուտակությունից կազմվեցավ այս բարձրությունը, որի վրայից գետը ջրվեժի նման ցած է թափվում և կոչվում է Սաչան: Հետո առաքյալը, Աստվածամոր խորհրդով, իր հետ բերած հրաշագործ յուղով օծում է մի խաչքար և կանգնեցնում է շինվելիք տաճարի տեղում: Այնուհետև դևերը այլևս չէին համարձակվում մոտենալ շինվածքին, բացի դրանից, նրանք սև ագռավների կերպարանք էին ստանում և աչքի էին երևում: Բայց որովհետև նրանք օդի մեջ աղմուկ էին բարձրացնում և վերևից անհանգստացնում էին բանվորներին, այդ պատճառով անգղների կերպարանքով հայտնվում են աստծո հրեշտակները և սկսում են պատերազմել ագռավների հետ: Անգղները հաղթում են, բոլոր ագռավներին կոտորում են և նրանց դիակները նետում են գետի մեջ, միևնույն տեղում, ուր նրանք ձգել էին տաճարի քարերը: Ի հիշատակ այդ հաղթության, գետը կոչվեցավ Անգղա գետ, իսկ գյուղը, որտեղ կառուցվեցավ Ս. Աստվածամոր տաճարը, կոչվեցավ Անգղ գյուղ: Առաքյալի հրաշագործ յուղով օծած խաչքարը մինչև այսօր էլ մնում է տաճարի մեջ, և նույն քարից անընդհատ կերպով ծորում է հրաշագործ ձեթ, որը

ուխտավորները ստանում են իրանց հետ և գործ են դնում զանազան ախտերի բժշկության համար: Պատմում էին, թե առաջ այդ ձեթը այնքան շատ և առատությամբ էր բխում, որ բավականացնում էր վանքի բոլոր կանթեղների լուսավորությունը: Բայց մի վարդապետի ագահության պատճառով ձեթը նվազեցավ, երբ նա սկսեց վաճառել:

Մենք երկար չէինք բաժանվում Անգղ գետից, գնում էինք նրա հակառակ ուղղությամբ: Ձկնորսները, նրա ընթացքի ուղղությամբ, շտապում էին դեպի այն տեղը, ուր գետը թափվում է ծովը: Այստեղ սարքել էին նրանք իրանց ձկնորսության սապաթները, որ ամեն առավոտ դուրս էին բերում լի անուշահամ տառեխներով:

Անգղ գետի վերին մասը կոչվում է Խոշ-աբ՝ քանի որ Խոշաբ կամ Անձևացյաց կոչված գավառի միջովն է հոսում: Իսկ երբ մտնում է Հայոց-Ձորը, նա իր ամբողջ երկարությամբ բաժանում է այդ հովիտը երկու մասերի՝ հյուսիսային և հարավային: Իսկ Շամիրամի առուն, հյուսիսից գալով, կտրում է Անգղին և, արհեստական կամուրջի վրայից անցնելով, գնում է դեպի Արտամեդ, իսկ այնտեղից՝ Վան: Այդ վերջինը ավելի օգուտ է տալիս Հայոց-Ձորին, քան թե առատաջուր Անգղը: Իր հոսման ընթացքում Շամիրամի առուն ոռոգում է շատ գյուղերի անդաստանները, արտորայքը: Երբեմն ագուգայների ու խողովակների միջով, երբեմն բաց առվակով հոսում է նա, իսկ երբ խրամատների, փոսերի վրայով պետք է անցնի, այսպիսի տեղերում նրա համար բարձր ամբարտակներ են կառուցված, որոնց վրայով, կարծես օդի միջից, թռչում է ջուրը, առանց նեղություն կրելու, առանց շեղվելու իր ճանապարհից: Այդ բոլորը այնքան ճարտար կերպով է կառուցված, այնքան մեծագործ է, որ եթե հոչակավոր նինվեացի թագուհու գործը չհամարենք, անշուշտ մեր Արտաշես Երկրորդի գործը համարելու է, որ արհեստական ջրանցքով այդ գետը տարավ Արտամեդի բուրաստանները զարդարելու և կոչեց այն ավանը Զարդ: Եվ իրավ, նա մի ժամանակ Վասպուրականի զարդն էր:

Արևը բարձրացավ: Այժմ շրջակայքը ավելի պայծառությամբ էին երևում: Ասլանը խորասուզված էր, ո՛վ գիտե, ինչ մտածությունների մեջ, և ամենևին չէր խոսում: Ես հիացած էի շրջակա տեսարաններով, որոնք և՛ ուրախություն էին

ազդում ինձ, և՛ տրտմություն: Ո՜րքան խիտ ազգաբնակություն է եղել այստեղ, ո՜րքան երջանիկ ապրելիս են եղել այստեղ մարդիկ: Իսկ ա՞յժմ: Այժմ ավերակ, բոլորովին անմարդաբնակ գյուղերի թիվը ավելի շատ էր, քան թե շեն գյուղերը: Ամենուրեք հանդիպում էինք կիսակործան եկեղեցիների, ամայի վանքերի և լայնատարած գերեզմանատների, որոնց շուրջը մի ժամանակ մարդիկ են բնակվել: Իսկ այժմ այդ նվիրական վայրերը ծառայում էին որպես որջ վայրենի գազանների, կամ նրանցից չտարբերվող քուրդ ավազակների: Կարծես մի կործանիչ ձեռք անցել էր այդ հովիտով և բոլորը՝ ինչ որ լավ էր, ինչ որ բարի էր՝ ոչնչացրել էր:

Մեր նախնիքը ծույլ մարդիկ չեն եղել, ասաց Ասլանը, նրանք հոգ են տարել երկրի շինության համար, և դրա ապացույցը կարող է լինել այդ հսկայական ջրանցքը, որ անց են կացրել այդ հովտի միջով: Բայց այն օրից, որ տիրեց թուրքը, ամեն աշխատություն, ամեն կենդանություն մեռավ:

Իսկ այդ շեն գյուղորայքը հայաբնա՞կ են:

Հայաբնակ են, բայց յուրաքանչյուրի մեջ կգտնեք մի քանի տուն քուրդ բնակիչներ: Այդ մի քանի տունը ամբողջ գյուղի ցեցը պետք է համարել:

Նա դարձյալ լռեց:

Ճանապարհը հարթ էր. բնությունը և մարդու ոտն էր հարթել: Անգղ գետի հորդությունից տեղ-տեղ գոյացել էին ճահիճներ, որոնց միջից դեղին, փայլուն ջրածաղիկը զավիկի նման փողփողում էր արևի ճառագայթներից: Տեղ-տեղ գոյացել էին շամբուտներ: Կրիաները, որ դուրս էին եկել ցամաքը՝ արևի տաքությունը վայելելու, մեր ձիաների ոտնաձայնը լսելով, խմբովին ներս էին սահում և թաքչում էին եղեգների մեջ: Ձյունի նման սպիտակ արագիլը իր երկար, կարմիր կտցով և նույնպես երկար, կարմիր ոտներով հանդարտ շրջում էր ճահճի մեջ և իր սիրած որսն էր որոնում: Մենք համարյա թե նրա մոտովն անցանք: Ծանրաբարո թռչունը ամենևին չվրդովվեցավ, ուշիմ կերպով նայեց մեզ վրա և կրկին շարունակեց իր որսորդությունը: Ուրուրը վերևում շրջաններ էր գործում օդի մեջ լայն թևերը բաց արած, որոնց երբեմն թեթև կերպով շարժում էր, կարծես թիավարելիս լիներ օդը: Ահա նա նետի նման սլացավ դեպի ցած, մի քանի

վայրկյան անհետացավ եղեգների մեջ և կրկին վեր բարձրացավ, մագիլների մեջ բռնած ունենալով մի ինչ-որ բան: Նա տարավ իր ավարը: Արեգակը ավելի և ավելի այրում էր: Եթե ծովի կողմից փչող մեղմ քամին չլիներ, տոթը կարող էր խեղդել: Ամեն ինչ անշարժ էր, ամեն ինչ լուռ էր: Միայն լսելի էր լինում անհանգիստ արտույտի ճռնչող երգը: Միջօրեի տապի ժամանակ, երբ բոլոր թռչունները թուլացած, շնչասպառ, մի զով տեղ են որոնում հանգստանալու, նա այդ պահուն ավելի ոգևորվում է, տաքանում է, սկսում է երգել: Բայց ո՞րտեղ էր թաքնված այդ հողագույն թռչունը: Որտեղ էլ որ լիներ, մենք նրան չէինք կարող նշմարել: Հնձած արտերի մոխրագույն ծղոտները, տոթի ազդեցությունից ցամաքած և դալկացած մացառների տերևները՝ ամենևին չեն որոշվում նրա փետուրների գույնից: Խելացի թռչունը ընտրում է այսպիսի տեղեր: Նրա գույնը միախառնվում է իր թաքստի տեղի գունավորության հետ, և նա անտեսանելի է դառնում թշնամու աչքից: Գոնե դրա խելքն ունենային այստեղի հայերը...

Մենք անցանք մարգադաշտերից, անցանք ճահիճներից, անցանք հնձած արտորայքից: Այժմ մեր ճանապարհի աջ և ձախ կողմերում բարձրանում էին ժայռոտ բլուրներ: Կանաչ բուսականության մի նշույլ անգամ չէր մնացել նրանց վրա. ամեն ինչ այրել էր տոթը: Միայն օշինդրը բուրում էր իր սուր, կծու հոտով:

Ահա, ճանապարհը խաչաձև կտրելով, անցավ չարագուշակ նապաստակը: Նա պպզեց մի քարի վրա և, ականջները ցցած, հեռվից նայում էր մեզ վրա: Երբ մոտեցանք, անհայտացավ մացառների մեջ: Գոնե մի աղվես անցներ, դա կուրախացներ ինձ, դա արդեն նշան կլիներ, որ մեր ճանապարհորդությունը, ինչ նպատակով էլ և լիներ, բարեհաջող վախճան կունենար: Բայց նապաստակը չար է գուշակում: Այդ նախապաշարմունքը, սկսյալ մանկությունից, իմ մեջ այն աստիճան արմատացած էր, որ ես սկսեցի կասկածել, որ անպատճառ մի որևիցե անհաջողության կհանդիպենք: Այդ մասին, իհարկե, ամաչեցի Ասլանին մի բան ասել, վախենալով նրա հանդիմանությունից:

Մենք անցանք մի հայոց գյուղի մոտով: Գետնափոր խրճիթները հազիվ բարձրանում էին գետնի մակերևույթից: Տափակ կտուրների վրա կալ էին կալսում: Որպես ծանրություն, երեխաներին խմբով ածել էին կամնասայլի վրա, մի զույգ եզներ քաշում էին և պտտեցնում էին դեռ չմանրացած հարդի վրա:

Մայրը, հեծանոցը ձեռին, խառնում էր հարդը: Զառջառի սուր ատամները, որ կազմված էին կայծքարի կտորներից, կտրատում էին հարդի խոշոր մասները: Տղամարդիկ չէին երևում: Նրանց մի մասը դաշտերում ուրիշ աշխատանքով էին զբաղված, իսկ շատերը գնացել էին օտար երկրներ, պանդխտության մեջ էին ապրում: Մի քանի ծերունիներ նստած էին կալի մոտ, դիզած խուրձերի հովանիի ներքո, ծխում էին: Մեզ տեսնելով, ամենքը կանգնեցին և խորին կերպով գլուխ տվին: Մեր առաջնորդներից մեկը մոտեցավ նրանց և կրակ խնդրեց, որ իր չիբուխը վառե: Մենք անցանք: Երբ նա կրկին եկավ և հասավ մեզ, ես հարցրի.

Ի՞նչ էին խոսում այդ ծերունիները:

Հարցնում էին, թե ո՞վ է այդ մարդը:

Դուք ի՞նչ ասացիք:

Ասացի՝ եվրոպացի ճանապարհորդ է:

Նրանք ի՞նչ ասացին:

Հարցնում էին, թե ինչ նպատակով է ճանապարհորդում:

Էլ ուրիշ ոչինչ չհարցրի՞ն:

Հարցրին, թե ո՞ւր է գնում: Ես ասացի՝ գնում է Հայկա բերդը տեսնելու: Նրանք երանի տվեցին եվրոպացու աչքերին, որ կտեսնե Հայկա բերդը:

Մի՞թե նրանք չեն տեսել:

Չեն տեսել. այդքան մոտիկ են ապրում և չեն տեսել:

Դա շատ զարմանալի է:

Զարմանալու ոչինչ չկա. ես ավելի զարմանալին կասեմ ձեզ. ինձ պատահել է տեսնել գյուղացիներ, որոնք մի քանի մղոնով միայն հեռու էին ապրում մի վանքից, երբ օտար երկրներից եկած ուխտավորների քարավանը նրանց գյուղի մոտով անցնում է, նրանք խորին բաղձանքով ասում են ուխտավորներին.

«Երանի՛ ձեր աչքերին, որ կգնաք, կտեսնեք մեր վանքը»...

Այդ խոսակցության միջոցին մեր առաջնորդի մյուս ընկերն էլ մոտեցավ մեզ: Ես այժմ միայն սկսեցի ուշադրությամբ քննել նրանց դեմքերը: Այդ դեմքերը ինձ շատ ծանոթ էին երևում: Ինձ թվում էր, թե մի տեղում պետք է տեսած լինեի նրանց: Բայց ե՞րբ և ի՞նչ տեղում, մտաբերել չէի կարողանում: Այդ տարակուսանքը երկար տանջում էր ինձ: Մի՞թե կարելի էր մոռանալ այդ տեսակ մարդկանց: Երկուսն էլ բարեկազմ երիտասարդներ էին, կարծես մի զույգ Այաքսներ լինեին: Ես անիծում էի իմ բթամտությունը: Եթե տեսել էի, անպատճառ պետք է ուրիշ հագուստով, ուրիշ կերպարանքով տեսած լինեի, և ոչ որպես այժմ, լազի հագուստով, ինչպես հագնված էին Արթինի բոլոր ծառաները:

Ես տատանվում էի անստուգության մեջ: Մտածում էի հարցնել: Մի՞թե նրանք կասեին, թե ովքեր են, կամ մենք մի ժամանակ տեսնվել ենք: Եթե ասելու լինեին, հենց առաջին անգամից կասեին: Բայց նրանք ոչինչ կերպով չէին ցույց տալիս, որ ինձ ճանաչում են, կամ որևիցե ժամանակ հանդիպել ենք միմյանց: Իմ հիշողության մեջ այդքանը միայն պարզ էր, որ այդ երկուսին միասին, միաժամանակ մի տեղում էի տեսել: Եվ այդ շատ զարմացնում էր ինձ. ես թողեցի, որ հանգամանքները պարզեն այդ մթությունը, այժմ դարձա դեպի մյուս ընկերը, հարցնելով.

Դեռ երկա՞ր ճանապարհ է մնում մինչև Հայկա բերդը:

Եթե այդպես արագ գնալու լինենք, կեսօրից փոքր-ինչ անցած կհասնենք, պատասխանեց նա:

Իմ հետաքրքրությունն այնքան անզուսպ էր դարձել, որ ցանկանում էի նախքան բերդը տեսնելը նրա մասին տեղեկություններ ստանալ:

Դուք տեսե՞լ եք Հայկա բերդը, հարցրի նրանից:

Տեսել եմ:

Երևի շատ ամուր բերդ է, բարձր աշտարակներ և ահագին պարիսպներ ունի:

Անտարակույս, մի ժամանակ ունեցել է: Բայց մինչև այժմ ի՞նչպես կմնային այդ ամրությունները: Գիտե՞ք, երբ էր Հայկը:

Նա սկսեց ժպտալ իմ միամտության վրա: Զորեպանի կոպիտ ծառան Հայկի մասին ևս տեղեկություն ուներ: Այդ ավելի գրգռեց իմ կասկածը: Ես դարձյալ ընկա առաջին մտածությունների մեջ, որ այդ անձինքը ծանոթ էին ինձ:

Հայոց-Ձորը, մեր Հայկ նահապետի բնագավառը, լի է բազմաթիվ հիշատակներով, որ հիշեցնում են մեր Դյուցազնի պատերազմը Բաբելոնի հսկայի հետ: Ասլանը ինձ բացատրեց, թե որպես այժմյան հիշատակարաններով և ժողովրդի մեջ պահպանված առասպելներով ստուգվում է պատմությունը:

Հայրենագիտությունը, ասաց նա, գլխավոր ուսմունքներից մեկը պետք է լինի, որ պարտավոր է սովորել ամեն մի հայի որդին: Ով որ չէ ճանաչում իր հայրենիքը, չէ կարող ճշմարտապես սիրել նրան:

Հետո նա ցույց տվեց այն տեղերը, որոնք նվիրական էին դարձել Հայկի և Բելի հիշատակներով: Նա ցույց տվեց այն բլուրը, որի վրա տապալվեցավ մեր հսկայի հզոր բազկից նետահար եղած Բելը, որ և մինչև այսօր նրա դրած անունով կոչվում է Գերեզմանք, որովհետև այնտեղ ընկան Բելի քաջերից շատերը, և այն բլուրը, որի վրա պաշտպանված էին նրանք, եղավ նրանց գերեզմանը: Նա ցույց տվեց ճակատամարտի տեղը, ուր առաջին անգամ հանդիպեցան միմյանց երկու հսկաները: Այդ տեղը կոչվեցավ Հայք, որ այժմ, ժողովրդի լեզվում աղճատվելով, ասվում է Խեք: Նա ինձ ցույց տվեց, թե դեպի ո՛ր կողմն է ընկնում Բելուն, որը Բելի անունն է կրում: Նա հեռվից ինձ ցույց տվեց Աստվածաշենը, մեր Դյուցազնի և նահապետի հիմնած առաջին ավանը, որ մինչև այսօր մնացել էր շեն, որ մինչև այսօր պահպանել էր իր անունը: Աստվածաշենի բնակիչը միշտ պարծանքով է հիշում, որ դա մեր նախահոր՝ Հայկ դյուցազնի, անունն է կրում, որովհետև հսկաների հայրը, որ աստվածների հետ էր պատերազմում, ինքն ևս պաշտվում էր իբրև աստված: Այդ ավանի մոտ էր և նրա ամրոցը, ուր մենք գնում էինք:

Վերջապես մենք հասանք մեր բաղձանքի տեղը:

Աստվածաշեն գյուղի մոտ, արևելյան կողմում, ընդարձակ դաշտի միջից բարձրանում է մի երկարաձև լեռ, որ իր ահավոր գագաթից իշխում է շրջակա տափարակների վրա: Ահա այդ սարի բարձրության վրա մինչև այսօր մնում են հայոց հսկաների մեծագործ շինվածքների փշրանքները, որ ժողովրդի մեջ հայտնի են Հայկա բերդ անունով:

Ի՞նչպես է այդ սարի անունը, հարցրի Ասլանից:

Բոզ-դաղ, որ նշանակում է մոխրագույն սար, թուրքաց անուն է, պատասխանեց նա, հետո ավելացրեց. թուրքերը, տիրելով մեր երկրին աշխատեցին բոլորը, ինչ որ մեզ համար սուրբ էր և նվիրական, ջնջել և ոչնչացնել: Աշխատեցին, ա՛յն բոլորը, որ հային հատուկ էր, որ ազգային էր, օտարացնել, խորթացնել: Նրանք փոխեցին մեր լեռների, մեր գետերի, մեր հովիտների ու մեր գյուղերի անունները: Այդ երկիրը, որ մեր ազգի նախկին օրորոցն է եղել և մինչև այսօր բնակեցրած է հայերով, նրանք Քուրդիստան կոչեցին:

Բայց ի՞նչպես էր այդ սարի հին անունը:

Դժբախտաբար չգիտեմ: Այդ մասին գրքերի մեջ ինձ ոչինչ չէ պատահել կարդալ, իսկ ժողովուրդը մոռացել է:

Ձիաներով անհնար էր բարձրանալ սարը: Ցած իջանք, երկու երիտասարդները ներքևում պահեցին ձիաները, ես և Ասլանը սկսեցինք վեր բարձրանալ: Ժամանակը մաշել ու եղծել էր բոլոր շավիղները, որ տանում էին դեպի վեր: Մենք համարյա մագլցելով էինք անցնում սարսափելի առապարները, ուղղաձիգ ժայռերը, նեղ կիրճերը և աճած, միմյանց հետ հյուսված թուփերն ու մացառները, որ հանդիպում էին մեր ճանապարհի վրա: Բայց այդ ահագին դժվարությունները հեշտանում, բոլորովին անզգալի էին դառնում այն մեծ բաղձանքի ուժգնության ներքո, որ տիրում էր իմ մեջ՝ տեսնելու մեր նախահոր նվիրական ամրոցը, որտեղ ապրել էր նա, որտեղից պատերազմել էր իր ժամանակի խոլ և վիթխարի տիտանների հետ, պաշտպանելով իր գերդաստանը, որ երեք հարյուր հոգուց էր բաղկանում: Այդ երեք հարյուր հոգին կազմում էր այդ ժամանակ հայոց ամբողջ ազգը: Այդ երեք հարյուր հոգով տիրեց նա Հայաստանը: Դարերի, մի քանի տասնյակ դարերի, սասանմունքից ու ավերմունքից հետո դեռ շատ բան էր

մնացել, որ հիշեցնում էր հսկա ձեռքի հսկայական գործը: Հանդիպում էինք արհեստական այրերի, որոնց ծայրը կորչում էր լեռան խորքերում, և որոնք ծառայելիս են եղել որպես գաղտնի հաղորդակցության անցքեր: Հանդիպում էինք վիմափոր ջրամբարների, որոնց մեջ զանազան կողմերից խողովակներով հավաքվում էր անձրևի ջուրը և պահվում էր պաշարման ժամանակի համար, որովհետև լեռան վրա աղբյուր չկար: Հանդիպում էինք զանազան մթերանոցների, որոնց մեջ պահվում էր թե պաշար և թե զենքեր: Երկայնաձիգ լեռը, որ ներքևից դանակի նման սուր էր երևում, վերևում հետզհետե ընդարձակվում էր և տափարակ ձև էր ստանում: Այդ տափարակի վրա երևում էին բազմաթիվ բնակությունների հետքեր: Վտանգի ժամանակ այստեղ էին պատսպարվում ստորոտի բնակիչները: Բոլորովին գագաթի վրա շինված էր միջնաբերդը: Պարիսպները, աշտարակները, այլևայլ ամրությունները, իրանց կանգուն ժամանակ այն աստիճանի վիթխարի ձև են ունեցել, որ նրանցից ցած թափված քարերը իրանց կուտակության ներքո ծածկում էին ընդարձակ տարածություն և հասնում էին մինչև ստորոտի դաշտավայրը: Հմուտ մուրճի ու կարկինի գործը և անջնջելի կրային ծեփը միայն որոշում էին այդ ահագին քարերը լեռան մեծամեծ ժայռերից, որոնց հետ խառնված էին: Հսկաների ձեռքը միայն կարող էր այդ ահագին մեծահատոր քարերը միմյանց վրա շարել և լեռնային բուրգեր կառուցանել:

Ասլանը կանգնած էր այդ դիցական ավերակների բեկորների վրա և մի առանձին ոգևորությամբ նայում էր դեպի շրջակայքը, նայում էր դեպի ընդարձակ հեռաստանը և կարծես իր սրատես աչքերով չափում էր կանաչազարդ հովտի տարածությունը, մինչև հեռավոր լեռները, մինչև կապուտակ ծովը...

ԻԲ

ԳՈՒՇԱԿՈՂԸ

Երբ ցած իջանք բերդից, Ասլանը իսկույն նստեց իր ձին և, առանց մի բան ասելու, քշեց դեպի Հայոց-Ձորի հարավային կողմը՝ Ռշտունյաց լեռները: Երկու երիտասարդները երևի գիտեին, թե նա ուր է գնում, իրանց ձիաների գլուխը դարձրին դեպի այն կողմը: Ես ևս հետևեցի նրանց:

Երկար գնում էինք առանց խոսելու: Մեզանից յուրաքանչյուրը, այն տպավորություններից հետո, որ թողեց մեզ վրա Հայկա քայքայված բերդը, խորասուզված էր իր մեջ:

Տո՜թ էր, հետկեսօրյան այն խեղդող տոթը, երբ սար ու քար տաքանում է. կրակ է կտրում, երբ օդը սաստիկ բորբոքվում է, կարծում ես, թե հնոցի մեջ տապակվում ես: Քրտինքը հոսում է մարմնից և թողնում է երեսի վրա թանձր, աղային կեղև: Շրթունքները ճաքճքում են, և աչքերդ սկսում են այրվել: Որպես մանր, հազիվ նշմարելի փոշի, գլխիդ շուրջը վրժվրժում են միլիոնավոր միջատներ: Շունչ ես քաշում, բերանդ, քիթդ լցվում է այդ չարաճճիկ արարածներով. աչքերդ բաց ես անում, լցվում են աչքերիդ մեջ, իսկ ականջներիդ մեջ իրանց ուրախ երաժշտությունն են կատարում: Հնար չկա ազատվելու նրանց խայթոցից: Մարմնիդ վրա որքան բաց տեղեր են մնացել. երեսդ, պարանոցդ, ձեռքերդ կարծես ծակծկում են մանր ասեղներով: Ծակած տեղերը իսկույն բորբոքվելով՝ սկսում են այրվել: Նրանք ծծում են քո արյունը և փոխարենը թույն են թողնում: Մտածում ես, երևի այդ երկրի ճակատագիրն է՝ ծծել բոլոր հյութը, կշտանալ, իսկ տեղումը թույն թողնել...

Բորբոքված օդը բորբոքում է և մարդու երևակայությունը: Նայում էի դեպի երկինք, տեր աստված, ի՜նչեր չէի տեսնում, մի ամբողջ վանք կախված էր օդի մեջ. ես նշմարում էի՝ մինչև անգամ գմբեթները, զանդակատները և վանքը շրջապատող ծառերը: Դեպի հեռուն, շատ հեռուն էի նայում, դեպի ծովի կողմը, ինձ թվում էր, թե երկնային հրեշտակները, զինվորված, ձի նստած, շրջում են օդի մեջ: Ես տեսնում էի և ոչխարների մի ամբողջ հոտ, իրանց արոտամարգերով և լեռներով, այնտեղ վերևում արածում էին: Այդ ի՞նչ էր: Ինձ թվում էր, թե անրջական տեսիլքներ հրապուրում են ինձ և այսպիսի պատկերներ են երևան հանում: Մտածում էի մեր առաջնորդներին հայտնել տեսածս. երկրի հետ ծանոթ լինելով, գուցե նրանք կբացատրեին, թե ի՞նչ էր այդ: Բայց նրանք ինձ խելագարի տեղ կդնեին և կսկսեին ծիծաղել: Իսկ վերջը, երբ Ասլանին ասացի, նա բացատրեց այդ օդերևույթների բնական պատճառները, և ես բոլորովին զարմացա: Ի՜նչ լավ բան է եղել գիտությունը, ո՜րքան նախապաշարմունքներ, ո՜րքան սնահավատություններ փարատում է նա:

Օրվա այն ժամն էր, երբ ճանապարհները բոլորովին դատարկվում են երթևեկներից: Երբեմն պատահում էին մենավոր ձիավորներ, երբեմն մի քանիսը միասին: Փոքրիկ, կրակոտ նժույգների վրա նստած, երկայն, եղեգնյա նիզակը ձեռին, երկաթապատ վահանը ուսին, ատրճանակները գոտիի մեջ խրած, աղեղնաձև կեռ թուրը կշտից քարշ ընկած, մի խոսքով, կատարյալ զինավառության մեջ այդ ձիավորները իմ վրա այն տպավորությունն էին գործում, որ կա՛մ կռվելու են գնում, կա՛մ վերադառնում են կռվից. նրանք կասկածավոր կերպով նայում էին մեզ վրա, ողջունում էին ու անցնում:

Դրանք ավազակնե՞ր են, հարցրի մեր առաջնորդներից մեկին:

Ի՞նչ է նշանակում ավազակներ, ժպտալով պատասխանեց նա, ամեն մի քուրդ ավազակ է, որովհետև դա նրա արհեստն է: Դրանք, որ անցան և որոնց նորից կհանդիպենք, հասարակ ճանապարհորդներ են: Եթե ճանապարհին իրանց ատամի համեմատ մի որս կպատահի, կկողոպտեն և կանցնեն, իսկ եթե նկատեն, որ որսը հեշտությամբ կեղեքել չեն կարող, կողջունեն ու այնպես կանցնեն:

Ուրեմն դրանք մեզ կկողոպտեին, եթե մենք զենքեր չունենայինք:

Անպատճառ:

Առաջնորդի խոսքերը ինձ բոլորովին հանգստացնել չկարողացան, երբ հանկարծ մտաբերեցի նապաստակը, այն չարագուշակ նապաստակը, որ մեր ճանապարհը խաչաձև կտրելով անցավ: Ես մտածում էի, որ անպատճառ մի դժբախտություն կպատահի:

Երբեմն պատահում էին քրդուհիներ, որոնք խմբով կամ միայնակ դիմում էին դեպի մերձակա լեռների ստորոտները, ուր գտնվում էին նրանց հաղրները: Ցավալի էր նայել այդ թշվառների վրա: Պատառոտած հագուստով, բոբիկ ոտներով գնում էին նրանք տատասկներով պատած ճանապարհով, որը, հաճախ երթևեկության ուղի չլինելով, ավելի մի նեղ շավիղի էր նմանվում: Նրանցից յուրաքանչյուրը ծանրաբեռնված էր չորացած թուփերի ու արմատների շալակներով, որ քաղել էր մերձակա բլուրներից, տանում էր վառելու համար: Ամուսինները այնպես փառավոր նժույգների վրա նստած, իսկ կանայք, այդպես

ողորմելի, հեծում էին ծանր բեռների ներքո: Ես կրկին դարձա դեպի մեր առաջնորդը:

Դրանք ո՞րտեղացի են:

Քրդի համար կարելի՞ է ասել՝ որտեղացի է: Խաշնարածներ են, այսօր այստեղ են, էգուց կտեսնեք նրանց՝ տասն սարերի այն կողմում:

Չնայելով, որ արևը բավական թեքվել էր, և երեկոյան ժամը մոտենում էր, բայց օդը դեռ բոլորովին չէր զովացել: Ծարավը այրում էր ինձ. մի կաթիլ ջրի համար հոգիս կտայի, բայց դեռ շատ հեռու պիտի գնայինք, մինչև ջրի կհասնեինք:

Ես հետս Արտամեդի խնձոր ունեմ վերառած, ասաց մեր առաջնորդը, դա կզովացնե:

Նա կանգնեցրեց իր ձին, ցած իջավ և խուրջինի միջից հանեց մի քանի հյութալի, թթվաշ խնձորներ, տվեց ինձ: Այդ միջոցին քրդուհիները հասան մեզ: Ես դանակով կեղևը կճպում էի և մեծ ախորժակով ուտում: Իսկ խեղճ կանայք գետնից հավաքում էին հողի վրա թափված կեղևները և նույն ախորժակով ուտում էին: Նրանց համար այդ անուշեղենը այնքան հրապուրիչ էր, որ չնայելով իրանց շալակների ծանրությանը, վազ էին տալիս մեր ձիաների ետևից: Այդ տեսնելով, երիտասարդը տվեց նրանց մի-մի խնձոր: Անկարելի է նկարագրել նրանց ուրախությունը:

Դու քանի՞ սիրող ունես, հարցրեց մեկից:

Ես ամուսին ունեմ, ծիծաղելով պատասխանեց քրդուհին, բայց սիրողներ դա՛ շատ ունի, հողե՛մ դրա գլուխը:

Վերջին խոսքերի հետ նա ձեռքով խփեց իր ընկերուհիներից մեկի գլխին, որ դեռ ամուսնացած չէր:

Իսկ ուրիշի սերը երբեք չե՞ս գողանում:

Գողանում եմ, երբ ամուսինս ինձ ծեծում է:

Քանի՞ ոչխար ունեք:

Հինգ Հարյուր:

Հինգ հարյուր ոչխար ունեք, և դու այդպես շալակով ցա՞խ ես կրում:

Ի՞նչ անեմ, եթե չկրեմ, ամուսինս ինձ դուրս կանե և մի ուրիշին կբերե:

Մենք անցանք:

Մի՞թե քրդուհիները այդպես թեթև բարք ու վարքի տեր են, հարցրի երիտասարդից:

Չի կարելի ասել բոլոր ցեղերի համար: Բայց այդ ցեղը ինչ-որ բոշաների խառնուրդ է: Ընդհանրապես խոսելով, օրիորդը ավելի ազատ է քրդերի մեջ, քան թե ամուսնացած կինը, որ տեր ունի և մեկի սեփականությունն է համարվում:

Հեռվից, Արտոս լեռան ստորոտում, սև բծերի նման երևում էին մի խումբ վրաններ: Արևի երեկոյան ճառագայթները թափել էին այդ վրանների վրա շեկ-ծիրանագույն լույս: Ինձ թվում էր, որ հրդեհի մեջ այրվում էին նրանք: Արևը մտավ, երբ հետզհետե պատեց խավարը, ամեն ինչ կորավ, և գեղեցիկ երևույթը ընկղմեցավ անվերջ մթության մեջ: Այժմ այնտեղից նշմարվում էին կրակի նշույլներ, որոնք փարոսի նման ձգում էին մեզ դեպի իրանց կողմը:

Ասլանը ինձ պատմեց, որ այնտեղ բնակվում է քրդերի մի նշանավոր շեյխ, որ մեծ ազդեցություն ունի բոլոր ցեղերի վրա, որին համարյա պաշտում են և մարգարեի հավասար հարգանք են մատուցանում: Բոլոր քրդերը նրա գլխովն են երդվում. «Շեյխի գլուխը վկա»՝ դա ամենամեծ երդումն է նրանց մեջ: Այն օրը, որ նա բաղանիք է մտնում, բաղանիքի ջուրը քրդերը բաժանում են իրանց մեջ և սրսկում են մորուքների վրա, որպես օրհնած ջուր: Ամուլ կանայք նրա ոտքերի հետքերից փոշին հավաքում են ինչ-որ կախարգական արարողություններ են կատարում, որ զավակ ունենան:

Բայց նա չափազանց մոլեռանդ է և քրիստոնյաների թշնամի, ավելացրեց Ասլանը: Նրա ատելությունը դեպի քրիստոնյաները այն աստիճանի է հասնում,

որ իր վրանից դուրս գալու ժամանակ, երբ կամենում է մի տեղ գնալ, դեմքը քողարկում է, որ «գավուրները» նրա սրբազան երեսը չտեսնեն: Ո՛րքան վանքեր է քանդել տվել, ո՛րքան հայոց գյուղորայք է այրել. քրիստոնյաներին ոչնչացնելը նրա ամենասիրելի բաղձանքն է:

Այստեղ ի՞նչ է շինում:

Պարսից հետ ինչ-որ ընդհարումներ է ունեցել, այդ պատճառով հեռացել է սահմանից, եկել է այստեղ:

Ո՞րպիսի ընդհարումներ:

Մի քանի ամիս առաջ նա մի արշավանք կատարեց դեպի ՈՒրմիո լճակի հարավ-արևմտյան կողմերը և ասպատակեց մի քանի գավառներ:

Մի՞թե այդքան ուժ ունի:

Մի օրվա մեջ կարող է տասն կամ քսան հազար ձիավորներ զենքի կոչել:

Նրա իսկական բնակության տեղը ո՞րտեղ է:

Զաբ գետի հովիտը, որ այլ անունով կոչվում է Նեհրի, Աղբակից և Զուլամերկից փոքր-ինչ հեռու: Այնտեղ ընդարձակ կալվածքներ և շատ գյուղեր ունի. բավական հարուստ մարդ է:

Երևի այդ հարստությունը բոլորը հափշտակությամբ է դիզել:

Անտարակույս:

Եվ դու գնում ես մի այդպիսի չարագործի մո՞տ:

Ես նրա մոտ չեմ գնում, ես մի ուրիշին պետք է տեսնեմ:

Դու շեյխի հետ ծանո՞թ ես:

Ծանոթ եմ, բայց եթե այժմ եվրոպական հագուստով տեսնելու լինի ինձ, երևի չի ճանաչի:

Գիշերից բավական անցել էր, երբ հասանք շեյխի վրաններին: Խարույկները մարել էին, և ամբողջ բանակի վրա տիրում էր մթին խավար: Վրանների շրջակայքում հավաքված ձիաների երամակները, ոչխարների հանգրվանները, կովերի ու եզների նախիրները ցույց էին տալիս, որ այդ բանակը ուրիշ ոչինչ չէր, եթե ոչ խաշնարածների մի ընդարձակ իջևան, որը, հարկավորած ժամանակ, կարող էր և պատերազմական բանակի փոխվել: Բոլոր դիրքերի վրա հսկում էին զինված գիշերապահները: Մուտք գործելու հնար չկար: Շները խոլ վագրների նման թոչում էին մեր ձիաների գլխի վրա: Նրանց ձայնից մոտեցան մեզ մի քանի գիշերապահներ, հարցնելով.

Ո՞վքեր եք, ի՞նչ եք կամենում:

«Գուշակողի» մոտ ենք գնում, պատասխանեց մեր առաջնորդներից մեկը:

«Գուշակողը» ահա այնտեղ է կենում: Նա ցույց տվեց մի առանձնացած վրան, որի մեջ դեռ լույս էր երևում, և որը բավական հեռու էր բանակից:

«Գուշակողը» այնքան անհրաժեշտ մարդ էր, որ գիշեր ու ցերեկ այցելուներ միշտ անպակաս էին լինում նրա վրանից, այդ պատճառով մեր տարաժամ այցելությունը չզարմացրեց գիշերապահներին: Խավարի միջից նրանք չնկատեցին, թե մենք ինչ տեսակ մարդիկ ենք:

Մենք գտանք «գուշակողին» միայնակ իր վրանում. նա դեռ չէր քնած, լապտերի առջև նստած, գիրք էր կարդում: Երբ լսեց մեր ձիաների ոտնաձայնը, գիրքը ցած դրեց և դուրս եկավ:

Բարի՞ լինի, հարցրեց նա:

Ամենակարողի ողորմությամբ բարի է, ասաց Ասլանը, ձեր գուշակությունները լսելու ենք եկել:

Նա կանգնած էր վրանի մուտքի առջև, լապտերից դուրս ցոլացած լույսի մեջ նկարվում էր որպես մի սպիտակ արձան: Ձյունի պես ճերմակ մազերը թափվել էին ուսերի վրա և, միախառնվելով նույնպես ճերմակ մորուքի հետ, կազմում էին մի սպիտակ շրջանակ, որի խտության միջից դուրս էր նայում նրա ազդու դեմքը: Երեսի կաշին, երևի մշտական պահեցողությունից, դեղնել, դալկացել, մագաղաթի գույն էր ստացել: Նրա հագուստը բաղկացած էր մեկ կտորից միայն. դա մի սպիտակ շապիկ էր, որ հայոց ժամի շապիկների նման իջնում էր մինչև նրա բոբիկ ոտները:

Ինքը լույսի կողմում կանգնած լինելով, իսկ մենք խավարի կողմում, ամենևին ճանաչել չկարողացավ, թե մենք ինչ երկրի մարդիկ ենք, կամ ի՛նչ ազգից. և այդ պետք էլ չէր նրան գիտենալ, նրա վրանի մուտքը բոլորի համար բաց էր:

Համեցեք, ցած իջեք, ասաց նա ճգնավորի ձայնով, բայց ձեր ձիաների հոգսը ինքներդ պետք է տանեք, ես այստեղ բոլորովին միայնակ եմ, ոչ ոք չունեմ:

Մեր առաջնորդները ամեն պատրաստություններ ունեին իրանց հետ: Երբ ցած իջանք, իսկույն խուրջիններից հանեցին երկաթյա բըխովները (ոտնակապ), նրանցով կապեցին ձիաների ոտները, բըխովները կողպեցին բանալիներով, հետո նույնպես երկաթյա երկար մեխերը ցցելով գետնի մեջ, նրանց գլխին ամրացրած օղակներից կապեցին ձիաների երասանակները, որ վրանի մոտից հեռու չգնան: Ես և Ասլանը մտանք վրանը, իսկ երկու երիտասարդները մնացին դրսում, որ ձիաներին հոգ տանեն:

Հենց առաջին անգամից այդ վրանը իմ վրա այն տպավորությունը գործեց, կարծես թե ճգնավորի խուց լիներ, կամ մի դալանդերի (դերվիշի) տաղավար, որ ժամանակավոր կերպով կազմում է մի մեծատան դռան մոտ, նրանից իր պահանջը ստանալու համար:

Արևելքում այդ սովորությունը այնքան հատկանիշ կողմեր ունի, որ ավելորդ չեմ համարում փակագծի մեջ դնել նրա համառոտ նկարագրությունը: Դերվիշը դիմում է այս և այն մեծատանը: Պահանջում է կա՛մ մի մեծ գումար և կա՛մ մի այլ շնորհ: Նա ընտրում է ըստ մեծի մասին այնպիսի անձանց, որոնք իրանց հարստությանը միայն իրանք են վայելում: Ժլատ մեծատունը, իհարկե, մերժում է

նրա պահանջը: Դերվիշը իր տաղավարը կազմում է մեծատան գլխավոր մուտքի հանդեպ և հանգիստ կերպով սկսում է ապրել այնտեղ: Նա իր տաղավարի շուրջը գարի է ցանում, որը արդեն նշան է, որ մինչև գարին չբուսնի, չաճի և չհասունանա, նա չի հեռանա իր բռնած տեղից: Ամեն առավոտ, ամեն երեկո, կես-գիշերին, փչում է նա իր եղջերափողը, նրա անախորժ ձայնով մեծատանը անհանգստացնելու համար: Իսկ երբ մեծատունը, տանից դուրս է գալիս, նա սկսում է պարսանվեր երգել: Երկրի մեջ ընդունված սովորությամբ՝ մեծատունը իրավունք չունի այդ արտոնավոր մուրացկանին իր դռնից քշելու: Եթե վիրավորե նրան, բոլոր դերվիշները կհավաքվեն և մեծ խայտառակություն կսարքեն: Կշրջապատեն ժլատի տունը, կսկսեն իրանց եղջերափողերը փչել, բազմությունը կհավաքվի, իսկ նրանք կշարունակեն իրանց խառնաձայն նվագածությունը: Մեծատունը մեկ դերվիշի փոխարեն կունենա մի քանի տասնյակներ և ստիպված կլինի բոլորին բավականություն տալ: Որպեսզի այդպիսի անախորժություններ չպատահեն, մեծատունը շտապում է կատարել դերվիշի պահանջը, իսկ նա իր ստացած գումարը բաժանում է աղքատներին և հեռանում է:

Մեր մտած վրանը, իրավ է, դերվիշի տաղավարի նման էր, բայց նրա մեջ բնակվողը դերվիշ չէր: Նա մի հոգևոր անձն էր, որին ալլահը շնորհել էր գուշակության ոգի:

Նա նստեց վրանի այն կողմը, որտեղ դրած էր նրա գիրքը. ես և Ասլանը տեղավորվեցանք նրա աջ և ձախ կողմերում:

Դուք կարդում էիք, ասաց Ասլանը, մենք ձեզ խանգարեցինք:

Կարդալու ժամանակ շատ կունենամ, պատասխանեց նա նվաղած ձայնով, իսկ այժմ աստծո հյուրերի հոգսը ամենակարևորն է ինձ համար:

«Գուշակողը» մեծ հռչակ էր ստացել քրդերի մեջ. ամենահեռավոր տեղերից գալիս էին նրա մոտ, ընծաներ էին բերում և զանազան հարցմունքներ էին անում: Իր ստացած ընծաները նա բաժանում էր աղքատներին, իսկ ինքը ապրում էր չքավորության մեջ: Կերակրվում էր միայն ցամաք հացով ու պարզ ջրով: Միս ամենևին չէր ուտում: Նրա մասին կազմվել էին քրդերի մեջ շատ առասպելներ,

որոնք վերաբերում էին նրան զանազան հրաշագործություններ: Շեյխը չափազանց հարգում էր նրան և համարյա իր բոլոր գործերի մեջ դիմում էր նրա խորհուրդներին: Տարին մի անգամ ամբողջ քառասուն օր անհայտանում էր նա. ասում էին, որ «չիլլա» է մտնում, այսինքն իջնում է մի խոր վիրապի մեջ և այնտեղ, առանց ուտելու և առանց խմելու, խորհրդակցում է ոգիների հետ կամ երկնային տեսիլքներ է տեսնում:

Վրանի մեջ, լապտերի լույսով, ես նորից ուշադրությամբ սկսեցի քննել նրա դեմքը: Այդ դեմքը, ինչպես երևում էր, ծերունու առույգ հասակում խիստ դաժան արտահայտություն է ունեցել, բայց նրա նշույլն անգամ չէր մնացել այժմյան մեղմ և հեզ գծերի մեջ: Ժամանակը, ծերությունը և հոգևոր կոչումը, որպես մեղմացրել էին նրա սիրտը, այնպես էլ դեմքին տվել էին խիստ բարի և առաքինական արտահայտություն: Բայց երբ նա ետ էր քաշում լայն ճակատի վրա թափված մազերը, նրա դեմքը կրկին ահռելի էր դառնում: Կարծես այդ ճակատի վրա դրված լիներ մի սև դրոշմ, որ պահում էր իր մեջ մի մռայլ գաղտնիք: Ճակատի մեջտեղը շիկացած երկաթով այրել ու խարել էին. տեղը մուգ-շագանակի գույն էր ստացել: Հանցավորների, մահապարտների, ճակատները միայն կրում են այս տեսակ նշաններ: Բայց նրա մասին խոսվում էր, թե մի անգամ անհավատների ձեռքը գերի է ընկել, և նրանք են այդպես արել:

Ասլանը խոսակցությունը դարձրեց նրա մոտ դրած գրքի վրա, հարցնելով, թե ի՞նչ գիրք է:

Արաբերեն մի աստվածաբանական գիրք է, պատասխանեց նա: Գրագիտությունը քրդերի մեջ դեռ չէ տարածվել. հոգևորականներին անգամ կարելի է անգրագետ համարել: Արաբական լեզու իմացողները այնքան սակավ են, որ մատով են ցույց տալիս: Բոլոր ցեղերի մեջ գիտե այդ լեզուն մեր շեյխը միայն և բացի նրանից՝ մի քանի հոգի:

Իսկ դո՞ւք:

Ես այժմ կատարելապես տիրապետում եմ այդ լեզվին և կարդացել եմ շատ գրքեր: Մեծ աշխատություն էր պետք, մինչև սովորեցի: Ես սկսեցի ծերության հասակում, բայց այդ դժվարին լեզուն լավ սովորելու համար ամբողջ կյանք է

հարկավոր: Շեյխը մեծ համարում ունի դեպի իմ դպրությունը. հանդիսավոր օրերում, երբ ինքը պետք է քարոզ կարդա, շատ անգամ ինձ է առաջարկում ամբիոն բարձրանալ:

Ուրեմն դուք նրան օգնականի պաշտո՞ն եք կատարում:

Քրդերը ինձ ընդունում են որպես նրա երկրորդականը, որպես նրա փոխանորդը: Բայց ես այդ մասին շատ համեստ եմ: Ինձ համար չէ ոչ փառքը, ոչ աստիճանը. ինձ բավական է այդ անշուք տաղավարը, որի մեջ հոգևոր մխիթարություն եմ գտնում:

Ես աչք ածեցի նրա տաղավարի շուրջը. ամեն կողմում երևում էր սաստիկ չքավորություն: Այդ մարդը, որ այնքան համարում ուներ, որին այնքան հավատում էին, կարող էր շրջապատել իրան ամեն տեսակ բավականություններով, կարող էր հարստություն դիզել, բայց նա, որպես վերևում հիշեցի, իր ստացածը բաժանում էր աղքատներին և ինքը ապրում էր կատարյալ անձնուրացության մեջ: Նրա տաղավարի միակ կարասին էր մի դդմասրվակ, որ գործ էր ածում որպես ջրի աման: Այլևս ոչինչ, չկար, բացի գրքերից: Հատակը ծածկված էր հասիրով, որի վրա և՛ նստում էր, և՛ քնում էր նա: Բայց ասում էին, որ նա խիստ հազիվ անգամ էր քնում:

Ներս մտավ մեր առաջնորդներից մեկը, հարցրեց Ասլանից, թե չէ՞ր կամենա ուտելու մի բան պատվիրել: Այդ միջոցին տեղի ունեցավ մի սրտաշարժ տեսարան. երբ երիտասարդի և ծերունու աչքերը հանդիպեցան միմյանց, երբ մի քանի վայրկյան ապշած, զարմացած նայեցին միմյանց վրա, երկուսն էլ որպես հայր և որդի, որոնք երկար ժամանակ միմյանց կորցրած են եղել, միմյանցից անջատված են եղել, վազեցին, գրկեցին միմյանց և, մի քանի անհասկանալի հառաչանքներ արձակելով, մարեցան միմյանց կուրծքի վրա:

Քավո՛ր Պետրոս... ձայն տվեց երիտասարդը:

Ա՛խ, Մուրադ... սիրելի Մուրադ... լսելի եղավ ծերունու դողդոջուն ձայնը:

Ես մնացել էի շվարած, չգիտեի ինչո՞վ բացատրել այդ հոգեզմայլությունը: Ինձ զարմացրեց առավել այն, որ երկուսն էլ խոսեցին հայերեն լեզվով, քանի որ, մինչև երիտասարդի ներս մտնելը, «գուշակողը», քրդերի աբեղան, խոսում էր Ասլանի հետ քրդերեն լեզվով:

Ասլանը մնաց սառն և անխոռով: Նա, բժշկի հոգածությամբ, մի գուցե ծերունուն հարվածք պատահի, բաժանեց նրանց միմյանցից և օգնեց ծերունուն նստել իր տեղը:

Երիտասարդը դարձյալ բաց չէր թողնում ծերունուն, համբուրում էր նրա ալևոր գլուխն ու ձեռքերը, համբուրում էր նրա այրած, խարած ճակատը, անդադար կրկնելով.

Տե՛ր աստված... ո՛վ կսպասեր...

Մուրադ, սիրելի զավակս, խոսեց ծերունին, երբ փոքր-ինչ հանգստացավ, դու դարձյալ գտնում ես ինձ մի պախարակելի դերի մեջ և իրավունք ունես մտածելու, որ հին խաչագողը, հին չարագործը, տակավին չէ ուղղվել... Ա՛խ, եթե գիտենայիր, թե ի՞նչ հանգամանքներ հարկադրեցին ինձ այդ ամոթալի խարդավանքը հանձն առնել, դու կներեիր ինձ, դու բարի ես, Մուրադ, դու կներեիր ինձ...

Եվ կսիրեր ձեզ... ավելացրեց Ասլանը:

Երիտասարդը կրկին առեց ծերունու աջը և, իր շրթունքներին սեղմելով, ասաց.

Այո՛, կսիրեի ձեզ... և սիրում եմ... Ես այժմ հասկանում եմ բոլորը... ամեն ինչ պարզ է ինձ համար... Ոչինչ բարեգործություն չէր կարող մոռանալ տալ քո տխուր անցյալը... Ոչինչ ապաշխարություն չէր կարող քավել քո հին մեղքերը... Իսկ այժմ բոլորը պետք է սրբված համարել... Այդ անձնազոհությունը, որ դու հանձն ես առել մի մեծ նպատակի համար, կմաքրե քո հին հանցանքները:

Իմ հին հանցանքնե՛րը... կրկնեց ծերունին արտասուքը սրբելով: Մի՞թե երկինքը կարող էր բովանդակել իր մեջ այնքան գթություն, այնքան ողորմածություն, որ բավական լիներ ներելու ինձ նման եղեռնագործին... Ես վաղուց զղջացել եմ...

Բայց առանց թողություն սպասելու... Այն մխիթարական հույսը, որ ամեն մի բարի քրիստոնյա ունի ապագա կյանքի համար, իմ մեջ մեռած է... Թո՛ղ դժո՛խքը լինի իմ տեղը... թո՛ղ դևերի և սատանաների հետ լինի իմ հավիտենական կենակցությունը... Թո՛ղ մի նոր հանցանք ևս բարդվի իմ բազմաթիվ մեղքերի հետ... Բայց ես կկատարեմ... անպատճառ կկատարեմ, ինչ որ ուխտել եմ...

Ասլանը բռնեց նրա ձեռքը և գոհունակությամբ սեղմեց: Նրա օրինակին հետևեց և երիտասարդը:

Երևում էր, որ ծերունու և երիտասարդի մեջ հին կապեր կային և բոլորովին մթին ու մռայլ կապեր... Ես առաջ երիտասարդին նրա որդու տեղ ընդունեցի. բայց որդին չէր, նա ծերունուն «քավոր» կոչեց: Իսկ այդ անունները՝ քավոր Պետրոս և Մուրադ՝ երկուսն էլ ծանոթ էին ինձ... Երիտասարդը խոսեց.

Ես և դու մեր բոլոր լավ ընդունակությունները, մեր բոլոր մտավոր և հոգեկան ընդարձակ ուժերը գործ դրինք, այո՛ դեպի չարը, դեպի անազնիվը... Բայց ո՞վքեր էինք «մենք»: Մենք մի հասարակություն էինք: Մեր մեջ կերպարանագործված էր մի ամբողջ ժողովուրդ իր անբարոյական ախտերով: Մենք նրա տիպարն էինք: Մենք գործում էինք միայն մեր նեղ, անձնական շահերի համար: Իսկ այդ շահերը բխում էին ոչ մաքուր աղբյուրներից: Մենք մոռացել էինք, որ բացի մեր շահերից, կան ավելի սուրբ. ավելի անբռնաբարելի շահեր հասարակության շահերը: Մենք կատարում էինք մեր պարտականությունը դեպի մեր անձը միայն, այն ևս ոչ օրինավոր ճանապարհով: Մենք մոռացել էինք, որ ավելի մեծ պարտականություններ ունենք դեպի մեր ազգը, դեպի մեր հայրենիքը և, վերջապես, դեպի մարդկությունը: Փոխանակ ազգի, հայրենիքի, մարդկության լավ անդամ լինելու, մենք դարձել էինք նրանց ուտիչ, ապականիչ ցեցը: Մեր գործերի համեմատ մենք ժառանգեցինք «խաչագող» անունը: Դա մի ամոթալի՜ անուն է: Գո՛ղ, և սրբության գող: Այո՛, մենք գողանում էինք ինչ որ մարդկանց համար սուրբ էր, ինչ որ նրանց համար թանկագին էր: Մենք գողանում էինք նրանց կյանքը, նրանց կայքը, նրանց պատիվը: Ոչինչ չէր գոհացնում մեր ագահությունը: Ոչնչով չէր խայթվում մեր խիղճը: Ամեն չարիք հաջողվում էր մեզ, և այդ ավելի խրախուսում էր մեր անբարոյական ձգտումները: Իսկ այժմ հասավ ժամանակը՝ մերկանալ

հին մարդը և, իբրև նոր մարդ, նոր հոգով և նոր եռանդով գործել՝ դեպի ազնիվը և դեպի լավը: Մեր բոլոր ընդունակությունները, որ զարգացած էին միայն չարիք գործելու համար, թող այսուհետև գործ դրվին դեպի հասարակաց բարին...

Ծերունին գրկեց նրա գլուխը, ճակատը համբուրեց:

Այդ բոլորը խոսում էր ջորեպանի ծառան, որին ես անկիրթ անզարգացած մարդու տեղ էի դնում: Այդ ի՞նչ խաղ էր, այդ ի՞նչ հանելուկ էր: Նա վեր կացավ, Ասլանը ինձ ևս աչքով արավ, որ հեռանամ: Մենք դուրս եկանք տաղավարից, Ասլանը և ծերունին մնացին այնտեղ: Թե ի՞նչ խոսեցին և ի՞նչ խորհեցին, ես չգիտեմ, միայն նրանց խոսակցությունը երկար, շատ երկար տևեց: Մենք բավական հեռու էինք նստած, ձիաների մոտ և ոչինչ չէինք լսում: Հետո նրանք ցած թողեցին տաղավարի մուտքի վարագույրը, ես կարծեցի, որ քնեցին: Բայց լապտերը մինչև լույս վառվում էր:

Զով գիշերը մոռանալ տվեց մեզ ցերեկվա տոթից կրած տանջանքը: Ծովի կողմից փչում էր մեղմ քամի և բերում էր իր հետ ծաղկավետ Արտոսի սքանչելի անուշահոտությունը: Երկինքը ամպամած էր, ոչ մի աստղ չէր երևում: Երբեմն մաղվում էին անձրևի խոշոր կաթիլներ: Հայկա բերդի կողմում փայլատակում էր. լսելի էին լինում որոտման խուլ ձայներ: Ինձ թվում էր, որ հայոց և բաբելացոց հսկաները պատերազմում էին այնտեղ և իրանց ահագին լախտերով խորտակում էին լեռները:

Մուրադը և իր ընկերը զբաղված էին ձիաներով. ծածկում էին նրանց չուլերով, զգուշանալով, մի գուցե հորդ անձրև գալու լինի և ձիաներին թրջե: Ես պառկած էի խոտերի վրա, նայում էի անթափանցիկ խավարի մեջ: Մո՛ւթն էր, մո՛ւթ, ոչինչ չէր երևում: Ամեն ինչ ընկղմված էր մթության մեջ, որպես այդ երկրի մթին ապագան...

Իմ աչքերի առջևն էր մի պատկեր միայն՝ ալևոր «գուշակողը»: Իմ գլխում, մռայլ առեղծվածների նման, պտտվում էին այդ խորհրդավոր ծերունու խոսքերը: Այդ խոսքերը առանձին բացատրության էին կարոտ, ես անկարող էի լուծել: Բայց ես այժմ գիտեի երկու անուններ, որոնք շատ բան էին պարզում: Մուրա՛դ և քավոր Պետրո՛ս, երկուսն էլ երևելի խաչագողներ էին: Որպես երկու հերոսներ այդ մթին

արհեստի մեջ, Սալմաստում մեծ հռչակ էին ստացել նրանք: Նրանց մասին ես լսել էի շատ և շատ զարմանալի պատմություններ...

Իմ տարակուսանքները մասամբ փարատվեցան: Ճանապարհին գալու ժամանակ ինձ երկար տանջում էր այն միտքը, որ ես մի ժամանակ պետք է տեսած լինեի Մուրադին. նրա դեմքը ինձ ծանոթ էր երևում: Իմ հիշողությունը չխաբեց ինձ. այժմ գիտեի, թե որտեղ էի տեսել:

Հիշո՞ւմ ես, ընթերցող, այն տխուր, փոթորկալի գիշերը, երբ ես, տեր Թոդիկի դպրոցից փախստական եղած, թափառում էի Հին-քաղաքի շուրջը և, անհնարին հուսահատության մեջ մոլորված, չգիտեի ուր գնալ: Այն ժամանակ հանդիպեց Կարոն, տարավ ինձ արաբական մինարեթը, այն հին ավերակների մեջ: Այնտեղ առաջին անգամ ես տեսա Կարոյի մյուս ընկերներին՝ Ասլանին և Սագոյին: Այդ խումբի մեջն էր և Մուրադը իր այժմյան ընկերի հետ, որին Զալլադ էին կոչում: Երբ գիշերը լուսացավ, առավոտյան Մուրադը և Զալլադը անհայտացած էին. մինարեթում մնացել էին մյուսները: Ի՞նչ եղան, ո՞ւր գնացին, այդ մասին ինձ ոչինչ չասացին: Ամիսներ անցան, այժմ կրկին հանդիպում էի այդ երկու երիտասարդներին, բայց մի այլ շրջանում և բոլորովին տարբեր պարապմունքի մեջ: Կարոյի և Ասլանի այդ երկու ընկերները արզումցի Արթինի քարավանում ջորեպանի պաշտոն էին կատարում, դա շատ զարմացնում էր ինձ: Ի՞նչ նպատակ ունեին այդ կերպարանափոխությունները, ի՞նչ կապ կար Արթինի, Ասլանի կամ մյուսների մեջ և. վերջապես, ո՞ւմն էին պատկանում ջորիները, այդ բոլոր խաբուսիկ պատրանքները զբաղեցնում, շվարեցնում էին իմ միտքը և զանազան անորոշ ենթադրությունների մեջ էին նետում...

Մուրա՛դ և քավոր Պետրո՛ս, այդ երկու անունները սարսափեցնում էին ինձ: Այո՛, երկուսն էլ երևելի խաչագող էին: Մի՞թե բարոյապես փչացած խաչագողը կարող էր ընդունակ լինել մի լավ գործի: Մի՞թե կարելի էր հավատալ նրանց: Մի՞թե կարելի էր հուսալ նրանց մեջ անկեղծություն, որ իրանց ամբողջ կյանքում միշտ կեղծել են, միշտ խաբել են և միշտ իրանց հեռու են պահել ճշմարտությունից: Գարշելի՜ արարածներ: Ես զարմանում էի Ասլանի միամտության վրա, որ այդ տեսակ մարդկանց հետ գործ ուներ: Ի՞նչ մի լավ բան կարելի էր սպասել նրանցից:

Բայց երբ կրկին անգամ ներկայանում էր ինձ այն սրտաշարժ տեսարանը, որ մի քանի րոպե առաջ տեղի ունեցավ տաղավարի մեջ, երբ մտաբերում էի այն խոսքերը, որ այնքան խորին զգացմունքով արտասանեց Մուրադը, այդ միջոցին մթությունները հետզհետե փարատվում էին, և իմ առջև բացվում էր մի նոր, լուսափայլ հորիզոն: Ես տեսնում էի, որ գարշելի խաչագողն անգամ կարող է ուղղվել, կարող է մաքրվել էին կեղտերից և ծառայել մի բարի գործի: «Ո՞վքեր էինք մենք», ասում էր ոգելից Մուրադը: «Մենք մի հասարակություն էինք: Մեր մեջ կերպարանագործված էր մի ամբողջ ժողովուրդ իր անբարոյական ախտերով»... Դրանք խորհրդավոր, շատ խորհրդավոր խոսքեր էին: Մի՞թե սալմաստեցին կամ սավրեցին է միայն խաչագողը: Խաչագող կարող է լինել և՛ մի քահանա և՛ մի արհեստավոր, և՛ մի վաճառական, և՛ մի վարժապետ, և՛ մի աստիճանավոր, մի խոսքով, ամեն մարդ, որ խաչագողի հատկություններ ունի: Խաչագող կարող է լինել և մի ամբողջ ազգ, որ բարոյապես փչացած է, որը խաչագողի նման հարուստ ընդունակություններ ունի, բայց իր ընդունակությունները գործ է դնում դեպի վատը, դեպի անազնիվը և դեպի անբարոյականը: «Հասավ ժամանակը մերկանալ հին մարդը և, իբրև նոր մարդ, նոր հոգով և նոր եռանդով գործել՝ դեպի ազնիվը և դեպի լավը»: Այդ խոսքերով վերջացրեց երիտասարդը իր փոքրիկ ճառը. «Մեր բոլոր ընդունակությունները, որ զարգացած էին միայն չարիք գործելու համար, թող այսուհետև գործ դրվին դեպի հասարակաց բարին»:

Երբ Մուրադը վերջացնելով իր գործը եկավ նստեց իմ մոտ, ես չհիշեցի, որ մի ժամանակ տեսել եմ նրան արաբական մինարեթում: Ես տարակույս չունեի, որ նա ճանաչում է ինձ: Բայց, երևի, մտածում էր, որ ես այժմ չէի կարող ճանաչել նրան իր նոր կերպարանափոխության մեջ, իր լազի հագուստով, որովհետև սկզբում, երբ առաջին անգամ տեսա նրան արաբական մինարեթում, նա զեյթունցու հագուստ ուներ և զեյթունցու բարբառով էր խոսում: Ինչպես էլ որ լիներ, ես անպատշաճ համարեցի մերկացնել այն, ինչ որ նա ինձանից ծածուկ էր պահում: Բայց հավատացած էի, որ նա ինձանից չէր թաքցնի իր հին հարաբերությունները քավոր Պետրոսի հետ, որոնց վերջին սրտաշարժ գրկախառնությանը և հոգեկան հուզմունքներին ես ականատես եղա:

Դուք այդ ծերունուն, երևի, վաղուց ճանաչո՞ւմ էիք, հարցրի նրանից:

Ոչ միայն ճանաչում էի, այլ նա իմ դաստիարակն է եղել, պատասխանեց երիտասարդը:

Այդ խաչագո՞ղը:

Այո՛, այդ խաչագողը:

Ի՞նչպես եղավ, որ դուք ընկաք նրա ձեռքը:

Դա շատ երկար պատմության է, եթե պատմելու լինեմ, մինչև լույս չի վերջանա:

Պատմեցեք, խնդրեմ: Ես քավոր Պետրոսի մասին շատ բաներ էի լսել, բայց իրան չէի տեսել:

Երևի, իմ մասին ևս լսած կլինեիք:

Այո, որովհետև ձեր անունը անբաժան է նրա անունից:

Իրավ, անբաժան է... կրկնեց նա տխուր ձայնով:

Նա պատմեց, թե ի՛նչպես պատանեկության հասակում ինքը դարբինի աշակերտ է եղել, պատմեց, թե ինչ փորձանք պատահեց իր վարպետին, որի պատճառով ինքն ևս, իբրև հանցավոր, կասկածի ենթարկվեցավ և ստիպվեցավ փախստական լինել, որ ոստիկանության ձեռքը չնկնի: Այդ միջոցին պատահեց իր նման փախստական պատանիների մի խմբի, որոնք թողել էին տեր Թոդիկի դպրոցը և ծածկվել էին Սավրայի անտառներում: Այդ պատանիները, ասաց նա, Կարոն, Ասլանը և Սագոն էին, որոնց մոտ մնաց մի քանի շաբաթ: Իրանց մոտ հայտնվում էր երբեմն մի ալևոր որսորդ, որին Ավո էին կոչում, և նա լավ-լավ խրատներ էր տալիս իր մոլորյալ սանիկներին: Բայց ինքը, Մուրադը, նրանց հասարակության քաղցրությունը երկար վայելել չկարողացավ, մի դիպվածով անջատվեցավ այդ խումբից և քավոր Պետրոսի ձեռքն ընկավ: Այդ վերջինը առեց նրան իր հոգաբարձության ներքո, տարավ օտար աշխարհներ և վարժեցրեց խաչագողության մեջ: Իսկ Կարոն, Ասլանը և Սագոն հետևեցին որսորդի խորհրդին, թեև, նույնպես օտար աշխարհներ գնացին, բայց իր նման չփչացան, այլ, կրթություն ստանալով, լավ մարդիկ դարձան:

Զարմանալի՜ պատմություն էր այդ. դա թափառաշրջիկ, բախտախնդիր ժողովրդի տխուր պատմությունն էր, որի մեջ այդ ժողովրդի յուրաքանչյուր անհատը կարող էր գտնել իր մռայլ պատկերը...

Ուրեմն դուք ձեր պատանեկության հասակից ծանո՞թ եք եղել Ասլանի ու նրա ընկերների հետ, հարցրի ես, երբ նա վերջացրեց իր պատմությունը:

Այո՛, իմ պատանեկության հասակից, պատասխանեց նա: Բայց, որպես պատմեցի ձեզ, մենք անջատվեցանք միմյանցից, մեր ճանապարհները բաժանվեցան, որսորդ Ավոն առաջնորդեց նրանց դեպի լավը, իսկ քավոր Պետրոսը առաջնորդեց ինձ դեպի վատը: Երկար թափառումներից հետո դարձյալ մեր ճանապարհների ծայրերը միացան միմյանց և դարձյալ մենք ձեռք մեկնեցինք միմյանց...

Բայց ի՞նչպես եղավ, որ դուք ուղղվեցաք և ետ դարձաք վատ ճանապարհից:

Ես անցա այն բոլոր մթին, ոլորմոլոր շավիղները, որոնց մեջ պտտվում է խաչագողը. ես անցա այն բոլոր շրջանները, որոնց մեջ լայնանում է, զարգանում է խաչագողի ընդունակությունը. հետո բռնվեցա իմ հանցանքների մեջ և աքսորվեցա: Այնտեղ, իմ հեռավոր աքսորավայրում, ես ծանոթացա մի լավ մարդու հետ, որ նույնպես աքսորված էր: Այդ մարդը իմ վրա խիստ բարերար ազդեցություն ունեցավ և ուղղեց ինձ:

Ո՞վ էր այդ մարդը, ի՞նչպես էր նրա անունը:

Նա մի շատ խորհրդավոր անձնավորություն էր. ես մինչև այսօր էլ չգիտեմ նրա իսկական անունը. բայց բոլոր դատապարտյալները նրան կոչում էին «Համր», որովհետև խիստ սակավ էր խոսում:

Գիտե՞ք հիմա որտեղ է նա:

Չգիտեմ...

Այժմ ես բոլորովին համոզվեցա, որ խաչագողը, լավ մարդկանց ազդեցության ներքո, լավ հասարակության մեջ, կարող է կրթվել և լավ մարդ դառնալ: Բայց ես

դեռ կասկած ունեի քավոր Պետրոսի մասին, երբ հարցրի, Մուրադը պատասխանեց ինձ.

Նա չափազանց բարի մարդ է, նրան մինչև անգամ կարելի է առաքինի կոչել: Միայն նրա անցյալ մեղքերը այն աստիճան ծանրացած են նրա սրտի վրա, որ ամեն հույս նրա մեջ մեռել է: Նա չէ կարողանում հավատացնել իրան, որ աստծո անսահման գթությունը ներումն է շնորհում ամեն մի զղջացողին և, այդ պատճառով, թշվառ ալևորը գտնվում է խղճի մշտական տանջանքի մեջ:

Այդ միջոցին մոտեցավ մեզ Մուրադի մյուս ընկերը, որը գնացել էր հեռավոր դեզերից ձիաների համար խոտ բերելու: Ես խնդրեցի Մուրադից, որ ծանոթացնե իր ընկերի հետ:

Դուք, կարծեմ ծանոթ եք, ասաց նա խորհրդավոր ձայնով: Դուք մի անգամ տեսել եք նրան արաբական մինարեթում... Հիշո՞ւմ եք:

Հիշում եմ... և ձեզ... ավելացրի ես:

Այո՛, և ինձ... խոստովանեցավ նա: Ես և նա միասին էինք...

Նրան կոչում են Զալլադ, այդպես չէ՞:

Այդպես է:

Այժմ մեր մեջ ոչինչ տարակուսանք չմնաց. մենք ճանաչում ենք միմյանց. մենք հին ընկերներ և բարեկամներ էինք:

Տաղավարից լսելի եղավ Ասլանի ձայնը, որ պատվիրեց ձիաները պատրաստել: Առավոտը դեռ նոր էր բացվում, երբ ճանապարհ ընկանք: Ալևոր «զուշակողը» տվեց մեզ իր օրհնությունը և բարեմաղթեց «հաջողություն»: Այդ բարեմաղթությունը լսում էի ամեն անգամ, երբ բաժանվում էինք մեր բարեկամներից: Շեյխի բանակում դեռ քնած էին. ոչինչ շարժում չէր երևում: Միայն անքուն գիշերապահները հեռվից ձայն էին տալիս միմյանց: